

Értékelmélet és dialektika

Az *Überhaupt* a kritikai gazdaságtan hegeli örökségéről

Forczek Ákos

PhD. egyetemi tanársegéd (ELTE BTK)
forczek.akos@btk.elte.hu

DOI: <https://doi.org/10.54310/Elpis.2023.2.9>

A marxizmus történetében a Hegelhez fűződő viszony kérdése mindig is jelentősegteljesebb volt annál, minthogy csupán hatástörténeti összefüggéseket tisztázó szakfilozófiai vizsgálódások tárgya legyen: Hegel ismétlődő le- és fölértékelése fontos fordulópontokkal esett egybe. Az *Überhaupt* esetében sincs ez másként. A mű nemcsak Hegellel szakít, hanem jóval általánosabb fordulatot hoz: a rendszerváltás előtti Magyarország progresszív elméleti antimarxizmusának legfőbb forrása lesz. Írásomban a *Neue Marx-Lektüre* értelmezési hagyománya alapján amellet érvelek, hogy *A töke* „bizonyítási eljárásaival” szembeni közismert ellenvetések – az *Überhaupt* alapos és szubtilis bírálatai is – *részben* célt tévesztenek, s ez nem független a dialektikus módszer megítélésének problémájától.

Kulcsszavak: *Überhaupt*, Marx, Hegel, a politikai gazdaságtan kritikája, értékelmélet, *Neue Marx-Lektüre*

Value Theory and Dialectics. The Überhaupt on the Hegelian Legacy of Critical Economic Theory

In the history of Marxism, the question of the relevance of Hegelian legacy has always been more important than merely being the subject of specialised philosophical investigations to clarify Hegel's impact on Marx. Hegel's repeated devaluation and revaluation coincided with crucial turning points. This is no different in the case of *Überhaupt*. This work not only breaks with Hegel, but also brings about a much more general turn: it becomes the main source of progressive theoretical anti-Marxism in Hungary before the regime change of 1989/90. In my paper, I argue, on the basis of the interpretive tradition of *Neue Marx-Lektüre*, that the well-known objections to the „proof procedures” of *Capital* – including the thorough and subtle criticisms of *Überhaupt* – are *partly* misguided, and this is closely related to the unfavourable verdict on the dialectical method.

Keywords: *Überhaupt*, Marx, Hegel, Critique of Political Economy, Value Theory, *Neue Marx-Lektüre*

Amikor az *Überhaupt* szerzői vállalkozásuk közepén – a munkaérték-elmélet cáfolata után – hozzálátnak a könyv címadó kérdésének megválaszolásához, mindenekelőtt leszögezik: ha egyáltalán lehetséges még kritikai gazdaságtan, csak a hegeli dialektika nélkül az.¹ Írásomban erre a tézisre – a háttérre és szélesebb összefüggéseire – fogok koncentrálni.

A téma alapján úgy tűnhet, pusztá széljegyzet következik, olyasféle „szakfilozófiai” traktátus, amely elmerül egy részproblémában, és elvéti a „lényeket”. De talán mégis többről van szó (jóllehet „szakfilozófiai” traktátus ez is). A marxizmus történetében ugyanis a hegeli örökség megítélése mindig is „lényegbevágó” volt: ismétlődő le- és fölértékelése fontos fordulópontokkal esett egybe. Az *Überhaupt* esetében sincs ez másként. Ez a különös alkotás – a „marxizmus reneszánszának” utolsó klasszikusa – nemcsak a hegeli nyelvvel szakít, nemcsak módszertani revíziót szorgalmaz, hanem jóval általánosabb fordulatot hoz: a rendszerváltás előtti Magyarország progresszív elméleti antimarxizmusának legfőbb forrása lesz. Hogyan lehetséges az *Überhaupt*? – Amikor a szamizdat irodalom e kulcsművét Hegelről és a dialektikus módszerről faggatom, voltaképpen erre a kérdésre igyekszem felelni.

Vizsgálódásunkat az alábbi szöveghely elemzésével kezdjük:

Függetlenül attól, hogy mit tartunk a hegeli és a marxi filozófia közti tartalmi összefüggésekről, a hegeli kifejezés mód felhasználása teljesen indokolatlannak látszik egy olyan gazdaságtanban, amely nem akarja rendszeresen egymásba játszani a magyarázó és a kritikai összefüggéseket. Nemigen tudjuk belátni, hogy miért kellene egy újabb kritikai gazdaságtannak is – az „általános tartalom” és a „különös történelmi forma” dialektikáján keresztül – a feltételezett szocialista gazdaság elveinek közvetett és eltorzult érvényesülésével magyaráznia a kapitalista gazdaság működését.²

Először is kontextusába illeszttem a passzust, és röviden összefoglalom, miért tartják a szerzők meddőnek és nélkülözhetőnek a hegeli „kifejezés módot”. Ezután *A tőke* recepciótörténetére, konkrétabban arra az antidialektikus hagyományra összpontosítok, amelyhez megítélésem szerint az *Überhaupt* is kapcsolódik. Végül megidézek egy másik marxológiai hagyományt is, amely ugyan a ’70-es évek után bontakozott ki, de jóval korábbi előzményekre tekint vissza, és amely egészen más eredményekre jut, mint az *Überhaupt*, mégpedig éppen azért, mert *A tőke* fogalmi logikáját meghatározó – jóllehet valamelyest „burkoltan” alkalmazott³ – dialektikus módszer *rekonstrukciójára* (nem pedig a kimustrálására) törekszik. Amellett fogok érvelni, hogy az ilyen olvasatok

1 A tanulmány az NKFIH K 138745 számú pályázat keretében készült.

2 Bence – Kis – Márkus 1992, 213.

3 „A munkámmal haladok, de lassan – írja Marx az ’59-es »Első füzet« megjelenése után Engelsnek. – [...] Sokkal népszerűbb lesz azonban, és a módszer sokkal inkább burkolt [*viel mehr versteckt*], mint az első részben.” (MEM 30, 199.) A módszer „elrejtésének” kérdéséhez lásd Reichelt 1996.

fényében *A tőke* célkitűzéseit és „bizonyítási eljárásait” támadó, közismert ellenvetések – az *Überhaupt* alapos és szubtilis bírálatai is – *részben* melléfogások.

Talán nem fölösleges hangsúlyozni: nem azt bizonygatom majd, hogy *A tőke* „hibátlan mű”, s hogy a megoldatlanságokat észlelő olvasónak okvetlenül tévednie „kell”. Ellenkezőleg: szerintem azok a legmeggyőzőbb interpretációk, amelyek *A tőke* ambivalens karakterére hívják föl a figyelmet, tudniillik arra, hogy Marx ingadozik a politikai gazdaságtan *korrekciója* (tehát a „klasszikusok” téziseinek helyesbítése, kiigazítása), illetve a politikai gazdaságtan radikális *kritikája* (azaz a paradigma meghaladása) között. Azzal ugyan nem értek egyet, hogy Marx olyannyira beleveszik parttalanná duzzadó kutatásaiba, hogy jóformán nem tudja, mit csinál (amint azt Oskar Negt deklarálja).⁴ Ám az nehezen vitatható, hogy a módszertani reflexiói elmaradnak elméleti belátásainak a színvonala mögött,⁵ ami éppenséggel nem válik az okfejtés javára, és hátráltatja a „kritikát” a „korrekciótól” elválasztó határ azonosítását is.

Nem kétséges azonban, hogy Marx át akarja lépni a határt: radikális kritikát akar gyakorolni.⁶ Az értelmezéstörténet elmúlt fél évszázada után pedig aligha merész kijelentés, hogy az intencióinak megfelelő, koherens tanítás legalábbis „kihámozható” *A tőke*-ből, ahogyan az sem újdonság, hogy a műben „rejlő” tételek némelyike viszont voltaképpen nincs benne. Márpedig ha így van, ha tényleg létezik (azaz „rekonstruálható”) a kritikai gazdaságtan konzisztens marxi elmélete, akkor az *Überhaupt* kifogásait ez alapján is érdemes mérlegelni. Ebben a tanulmányban erre teszek kísérletet – s persze e kísérlet közben sem kell elfelednünk, hogy az inkonzisztens Marx sem a képzelet szülötte.

1.

Az alábbiakban pár mondatban rekapitulálom a fenti idézetünket megelőző gondolatmenetet.

A szerzőhármass szerint a kapitalizmus marxi bírálata abból az előföltevésből indul ki, hogy a tőkés termelési mód (az összes korábbival ellentétben) már „magában hordja” a közvetlen munkaidő-kalkuláción alapuló, tervszerű gazdálkodás lehetőségét, minthogy ebben a gazdasági rendszerben a társadalmilag szükséges munkaidő határozza meg a termékek értéknagyságát, egyszóval e formációban már érvényes a munkaérték-elmélet.⁷ „Érvényes – de nem érvényesül”, azaz nem „operacionalizálható”,⁸ mivel a társadalmi termelést és

4 Mégpedig *A tőke* megjelenésének 100. évfordulója alkalmából rendezett frankfurti kollokviumon: FC 43.

5 Amint azt például Iring Fetscher hangoztatja ugyanott, az Oskar Negt hozzászólását követő diskusszióban: FC 48.

6 Ez a kijelentés e ponton persze még „lebeg” – az *Überhaupt* szerzői nem érthetnek vele egyet, szerintük ugyanis Marxnak éppenséggel „nem kell szembeszegülnie kora tudományosságával” (Bence – Kis – Márkus 1992, 89). A megalapozást lásd alább.

7 Bence – Kis – Márkus 1992, 197, 200.

8 Bence – Kis – Márkus 1992, 197, 203, 207.

a szükségleteket összehangoló mechanizmusok „általános tartalma” (az értéktörvény) erősen torzul abban a „különös formában”, amelyben történelmileg konkretizálódik: jelesen a kapitalista gazdaság intézményi struktúrájában.⁹ Marx szerint (ahogy az *Überhaupt* interpretálja őt) az „általános tartalmat” csak a szocialista alternatíva – a központosított munkaidő-gazdálkodás – megvalósításával szabadíthatjuk ki eldologiasodott burkából. Akkor tehát, ha kikapcsoltuk a munkaérték-elmélet igazságát meghamisító intézményi közvetítéseket (a piacot),¹⁰ ez esetben ugyanis közvetlenül kiszámíthatóvá válik a termékekben objektíválódó munkaidő, erőforrásainkat pedig racionális és transzparens módon eloszthatjuk a szükségleteinknek megfelelő termelési ágazatok között.¹¹

Ha *A tőke* valóban ezen az előfeltevésen nyugszik, akkor – ahogyan Márkus és tanítványai megállapítják – Marx feladata kettős. Egyrészt bizonyítania kell, hogy „végső soron” már a kapitalista gazdaságban is a munkaérték-elmélet alapján határozható meg az értéknagyság (e tekintetben Marx a „magyarázó megértés” logikáját követi). Másrészt tisztázni kell azt is, hogyan lehetséges, hogy a törvény mégsem érvényesül a „jelenségek” szintjén: hogy az érték mégsem mérhető a termékekben tárgyasuló munkaidővel, holott észszerű feltételek között mérhető volna vele, és a szocializmusban az is lesz (e tekintetben Marx a „kritikai megértés” logikáját követi).¹²

Az *Überhaupt* szerint Marx azért alkalmazza „a hegeli *Logika* apparátusából kölcsönzött megoldásokat”,¹³ mert így kíván megbirkózni kettős feladatával. Ha a különösen felmutatja az általánost, amely – az ismert dialektikus mozgásformának megfelelően – csupán magát különbözteti meg önmagától az előbbiben, akkor egyszerre láttatja azonosságukat és nem-azonosságukat, vagyis leír, és ugyanakkor bírál. Hegel *Logikájának* világossága azonban lidércfény, amely tévútra vezet olvasóját – intenek a szerzők. Hegel „csábít” és „csapdába” csal; elűteti a gyanútlanokban, hogy „a fogalmi határokon túli, elérhetetlen tapasztalati világ merő látszat csupán”, és bármilyen is „a felszín”, a dolgok „lényegében mégiscsak úgy vannak, ahogy [...] lenniük kell”.¹⁴ És a „metafizikai masinériának” áldozatul esik Marx is: *A tőke*-ben végül „felülkerekedik a dialektika eredeti, idealista tendenciája”.¹⁵

Itt nem kell kitérnem arra, mennyiben idealista Marx (és mit jelent ez egyáltalán) az *Überhaupt* szerint. Azt a kérdést sem kell megválaszolnom, hogy vajon megkönnyít-e tájékozódásunkat az idealista/materialista jelzők. Most csupán a dialektikus módszer elleni döntő argumentumot ismertetem – ez pedig a következő. Ha a központosított munkaidő-gazdálkodás szocialista modellje – ahogyan *A tőke*-ben kontúrokat ölt – bizonyíthatóan működésképtelen, azaz a munkaérték-elmélet (a társadalmilag szükséges munkaidő érték-

9 Bence – Kis – Márkus 1992, 201, 209.

10 Bence – Kis – Márkus 1992, 201.

11 Bence – Kis – Márkus 1992, 205, 207.

12 Bence – Kis – Márkus 1992, 200.

13 Bence – Kis – Márkus 1992, 185.

14 Bence – Kis – Márkus 1992, 222, 223.

15 Bence – Kis – Márkus 1992, 403, 201.

meghatározó szerepe) nem csupán a kapitalizmusban, de semmilyen alternatívájában sem érvényesülhet, akkor okafogyottá válik az is, hogy valamiféle „általános tartalmat” keressünk, majd „különös formájával” közvetítsük, vagyis haszontalan a hegeli logika minden műfogása.¹⁶ Márpedig a könyv meggyőzően érvel amellett, hogy az említett modell tényleg működésképtelen. Ha tehát lehetséges kritikai gazdaságtan, csakis Hegel nélkül az.

Ebből a sietős összefoglalásból is kitűnhetett, hogy az *Überhaupt* értelmezésében a marxi kulcscategóriák „transzhisztorikusak”: nemcsak a tőkés termelési viszonyokat fejezik ki, hanem a szocialista gazdaság is leírható velük (sőt voltaképpen az utóbbi mechanizmusait elővételezik). S ha a „transzhisztorikus” szót – az elmúlt évtizedek marxológiai kutatásainak jól ismert hívószavát – nyomatékositom, akkor máris sejthető, milyen ellenvetésekkel igyekszem majd megingatni a szerzőhármás *Tőke*-olvasatát. E reflexiók előtt azonban érdemes kiszélesíteni a vizsgálódás történelmi látómezejét. Ezért először is röviden elidőzőm egy – a marxizmus antihegliánus hagyományköréből származó – szövegsoportnál, amelynek (közvetlen vagy közvetett) hatása az *Überhaupt*on is érezhető; és csak ezután fejtem ki a *Neue Marx-Lektüre* első nemzedékeinek alapvető eredményein nyugvó fenntartásaimat.¹⁷

2.

A központosított munkaidő-gazdálkodásnak az *Überhaupt*ban demonstrált „nehézségei” Marx számára sem egészen ismeretlenek. A *Grundrisse* szerzője érzékletes képet fest arról, milyen rezsimbe torkollna Proudhon „forradalmi programjának” megvalósítása: milyen megoldhatatlan feladatok hárulnának az általa megálmodott intézményrendszerre, főképpen a „cserebankra”, amely óhatatlanul tervehetőséggé, majd „a termelés zsarnoki kormányá[vá] és az elosztás intézőjé[vé]” növekedne.¹⁸ A Proudhon-kritika önmagában persze még nem bizonyíthatja, hogy a közvetlen munkaidő-kalkuláción alapuló szocialista modell nem Marx víziója.¹⁹ Ám arra azért (egyéb szempontok híján is) ösztönzést adhatna, hogy fontolóra vegyük: milyen elméleti státusz illeti meg egyáltalán azokat a passzusokat, amelyekben Marx e modell gondolatával játszik?²⁰ Az *Überhaupt* szerzői azonban nem

16 Bence – Kis – Márkus 1992, 213.

17 Hasonló fenntartásokat más értelmezési hagyományban is megfogalmaztak már, itt azonban csak a *Neue Marx-Lektüre* szövegvilágára koncentrálok. E tekintetben dolgozatomból Szilágyi Botond – ugyancsak ebben a lapszámban közölt – tanulmányának párja (Szilágyi 2023). Szilágyi Postone-ra támaszkodik, s végső soron az általam képviselt állásponttal összhangban lévő következtetésekre jut.

18 MEM 46/1, 71–73 (az idézet helye: 73). Marx Proudhon-kritikájához lásd mindenekelőtt Brentel 1989, 187–242; Proudhon „forradalmi programjához” lásd 207–209.

19 Inkább Engelsé, ehhez lásd például Behrens – Hafner 1991.

20 Fűzzük hozzá: meglepően kevés – és főként enigmatikus – passzusról van szó. Ezek közül a legfontosabbak „A gothai program kritikájának” és *A tőke* fetisizmusfejezetének egy-egy szakasza (MEM 19, 18; MEM 23, 81). Az elsőben Marx a központosított munkaidő-gazdálkodás *fogyatékoságait* hangsúlyozza,

teszik föl ezt a kérdést,²¹ sőt elemzésükben Marx (kis túlzással) a „cserebankon” töprengő Proudhon álláspontjára esik vissza.

Ez azért érdekes számomra, mert bő hetven évvel Márkus és tanítványai előtt Eduard Bernstein is arra jutott, hogy Marx végül is Proudhonnál kötött ki (tudniillik bár ifjúkorában hevesen támadta, érett alkotói periódusában „rehabilitálta” őt),²² márpedig a kritikai gazdaságtan jövőjét Bernstein is Hegel nélkül képzelte el. Ez a párhuzam egyelőre önkényesnek tűnhet, de talán másként látjuk majd, ha már képet alkottunk a *Die Neue Zeit* hasábjain folyó Bernstein–Kautsky-vitáról. Az alábbiakban erről lesz szó. A célom kettős: egyfelől feltérképezem az *Überhaupt* tágabb kontextusát (2.1.), másfelől előkészítem a következő szakaszt (2.2.), amelyben arra keresem a választ, hogy milyen összefüggés van Hegel elvetése és a Proudhon vonásait idéző Marx-portrék között. (S persze Proudhon itt szimbolikus figura: neve nem csupán a francia gondolkodóra utal, hanem – hogy Marxot parafrázáljam – a nemzetgazdaságtannak a nemzetgazdaságtant affirmáló kritikáira.)²³

2.1.

Bernstein és Kautsky vitája a marxizmus hegeli hagyománya körül forog. Azt hihetnénk, hogy egészen eltérő ösvényeken közelítenek Hegelhez, hiszen az előbbi elutasítja őt, míg az utóbbi ragaszkodik hozzá, ám előrebocsátom: valójában egyikük sem közelít hozzá, és „értelmezésük” lényegében megegyező. Ha mármost úgy fogalmazok, hogy e közös értelmezés az *Überhaupt*-ra emlékeztet (avagy fordítva), az annyiban persze igaztalan, amennyiben e diskurzusok színvonala egészen különböző. Bence, Kis és Márkus kiváló Hegel-olvasók,²⁴ míg a II. Internacionálé ideológusai a legkevésbé sem azok – felkészültségük össze sem hasonlítható a szerzőhármaséval. Ezzel együtt mégis azt állítom, hogy az *Überhaupt*-ban megjelenő Hegel a II. Internacionálé Hegele, és hogy a filozófusok a Hegel–Marx-viszonyról sem akarnak többet mondani, mint amennyit már *A szocializmus előfeltételeiből* vagy a *Die Neue Zeit*-ből is megtudhattunk.

a másodikban pedig kifejezetten distanciálódik a gondolat kísérletétől („Csupán az árutermeléssel való párhuzam kedvéért feltételezzük...”). Utóbbihoz a *Neue Marx-Lektüre* első és második generációjának „klasszikusaitól” lásd: Reichelt 1970, 136–50; Brentel 1989, 147–153; Behrens – Hafner 1991; Heinrich 2021, I/197–98.

21 Már csak azért sem, mert szerintük – e konkrét szöveghelyektől függetlenül – „*A tőke* egész gondolatmenetének a felépítéséből” is egyértelműen kiviláglik, hogy Marx szocialista víziója a központosított munkaidő-gazdálkodás. Ha viszont arra derülne fény, hogy *A tőke* „egész felépítéséből” – éppen ellenkezőleg – a központosított munkaidő-gazdálkodás koncepciójának elutasítása következik (alább emellett fogok érvelni), akkor sürgető kérdéssé válna, hogy milyen elméleti jelentőséget tulajdonítsunk az ezzel (látszólag) összebékíthetetlen szöveghelyeknek.

22 Bernstein 1899, 358. Ő is „A gothai program kritikája” alapján vonja le ezt a következtetést.

23 MEM 2, 30.

24 Elég Bence György ’67-es Moses Hess-tanulmányára vagy Márkus György Hegel-esszéire hivatkoznom: Bence 1967; Márkus 2017, 501–20, 521–48.

Az említett polémia az alábbi jelszavakban és jelmondatokban összegezhető. Bernstein szerint a német szociáldemokrácia eredendő bűne Hegel. A marxizmus miatta hajlamos „a legnyilvánvalóbb tények szinte hihetetlen mérvű elhanyagolására” és „az erőszak teremtő erejébe vetett valóságos csodahitre”.²⁵ A hegeli dialektika ingoványba vezető „lidércfény”,²⁶ „csalás”, „árulás”, „csapda, amely a dolgok minden következetes vizsgálatának útjában áll”.²⁷ A marxizmus terebélyes fájáról tehát „le kell metszeni [ezt az] ágat”.²⁸ Az elmélet Hegel nélkül is sértetlen egész – sőt talán Marx nélkül is, hiszen utóbbi voltaképpen minden gondolatát másoktól kölcsönözte: csupán összegyúrta a különféle liberális, romantikus és szocialista iskolák maradandónak vélt tanításait,²⁹ eközben azonban sajnos hegeli iskolázottságáról sem feledkezett meg.

Bernstein sem titkolja, hogy ezeket a felismeréseket jórészt a svájci emigrációban élő Chaim Schitlowskynak köszönheti. A narodnyik mozgalmár és filozófus néhány évvel korábban (1895–96-ban) terjedelmes esszét publikált „Adalékok a marxizmus történetéhez és kritikájához” címmel, amelyben kíméletlenül bírálta a hegeli-marxi dialektikát – avagy nyersen szólva azt, amit kibetűzött belőle, mégpedig nem Hegel és Marx művei, hanem Engels *Anti-Dühringje* alapján –,³⁰ és amelyről (mellesleg) éppen Kautsky tájékoztatta Bernsteint.

Túlzás nélkül kijelenthető: az „Adalékok” szerzője egyáltalán nem beszéli Hegel nyelvét, észrevételei súlyos tájékozódási zavarról tanúskodnak. Annál sokatmondóbb, hogy a szöveget milyen komoly kihívásnak tekinti Kautsky, és mennyire fontosnak tartja, hogy valaki megfeleljen rá. „Egy bizonyos Schitlowsky” – írja a londoni száműzetésében élő (akkor még „ortodox”) Bernsteinnek –

nagyon figyelemre méltó kritikát közölt [...] Marx és Engels filozófiai álláspontjáról. Én sohasem foglalkoztam érdemben filozófiával, és a cikk témája, amely Hegel, Feuerbach és Kant alaposabb ismeretét igényli, túlságosan távol áll tőlem ahhoz, hogy újjat húzzak az illetővel. [...] Ha Neked nincs kedved megválaszolni, vedd rá P[lehanov]ot. Elvégre ő a mi filozófusunk, alighanem az egyetlen közülünk, aki tanulmányozta Hegelt [...].³¹

Végül azonban sem Plehanov, sem Bernstein (sem az általa ajánlott Conrad Schmidt) nem vállalta a feladatot:³² a '90-es évek végén a II. Internacionálé egyetlen teoretikusa

25 Bernstein 1989, 56.

26 Bernstein 1989, 67.

27 Bernstein 1989, 67, 57; Bernstein 1899, 333.

28 Bernstein 1899, 333.

29 Bernstein 1899, 333–34.

30 Schitlowsky – és kortársai – számára evidens, hogy a (filozófiai) marxizmus fő forrása az *Anti-Dühring*: Schitlowsky 1895, 207.

31 Bernstein – Kautsky 2003, 264. Schitlowsky tanulmányához és a revizionizmusvitában játszott szerepéhez lásd Schweigmann-Greve 2015.

32 Schmidthez lásd Bernstein – Kautsky 2003, 272.

sem tudta vagy akarta cáfolni Schitlowsky fő „üzenetét”, tudniillik azt, hogy a dialektika „filozófiaiilag megalapozatlan, a tudomány számára fölösleges, gyakorlati szempontból »többnyire hasznavehetetlen, sőt annál is rosszabb« – egyszerűen minden téren tarthatatlan”.³³ Marx csupán azért állítja talpára Hegelt, hogy a tőle elesett cselvetésekkel a tudományos, azaz józan, afilozofikus – minden történetfilozófiai salaktól mentes – materialista történelemfelfogásba belophassa „az idealista végcél”. „Csakhogy egy halotton az sem segít – így Schitlowsky –, ha a talpára állítják, és galvanizálással látszateletre mesterkedik.” „A hegeli dialektika halott”³⁴ – a dialektikával kokettáló marxizmus pedig mostantól a szociáldemokraták „mágánügye”.³⁵

Kautsky ugyan később – Bernstein „revizionista fordulata” után – mégiscsak megpróbálja föltámasztani halottját, ám kísérlete valóban olyan benyomást kelt, mintha galvanizálással vesződne. „Minden fejlődés mozgatórugója az ellentétek harca” – summázza a hegeli „tanulást”;³⁶ s minthogy olvasatában az „ellentét” pusztán összetűzés, érdekek konfliktusa (akárcsak Bernsteinnél),³⁷ így számára a dialektika sem lehet több, mint „harc az életért”, illetve maga az osztályharcot tápláló „forradalmi szellem”.³⁸ Bernstein azért utasítja el a filozófust, mert húzódozik a forradalomtól – bizonygatja Kautsky; ő viszont azért nem veti el idealista örökségét, mert forradalmat akar.³⁹ S ezt tulajdonképpen Bernstein sem vitatja (hozzáfüzi persze, hogy a forradalom üres verbalizmus: Kautsky „nem létező virágot öntözget”).⁴⁰ Hallgatólagosan egyetértenek abban, hogy a dialektika a forradalmi „jövendőmondás”, a forradalmi „jövő kutatás” módszere. Csakhogy egyikük szemében ez annyit ér, mintha a proletariátus „kávészaccból jósolgatna”,⁴¹ míg a másikuk szerint – valamivel többet.⁴²

A polémia most nem kell részletesebben tárgyalnunk. Ennyiből is megállapíthatjuk, hogy a Marxban rejtőző Hegel a II. Internacionálé idején áltudományos eljárásokkal, „logikai bukfencekkel” szédít,⁴³ és hamis jövőképpel ártat (és tegyük hozzá: ezek az *Überhaupt* vádpontjai is). Ennek fényében pedig valóban figyelemre méltó esemény, hogy Lenin

33 Schitlowsky 1896, 372. (A belső idézet Engels szófordulata, lásd MEM 21, 244.)

34 Schitlowsky 1900, 466.

35 Schitlowsky 1895, 193.

36 Kautsky 1899, 39.

37 Bernstein 1899, 334.

38 Kautsky 1899, 49.

39 Kautsky 1899, 49.

40 Bernstein 1899, 362 (parafrázis, nem szó szerinti idézet). Alább pedig így érvel: „Németország jelenlegi viszonyai között a »forradalomra való jog« alig mond többet a »repülés jogánál«. [...] Amíg nem vagyok abban a helyzetben, hogy repülőgépeket kínáljak [a német munkásoknak], addig nem tekintem feladatommak, hogy a repülés jogát nagy dobra verjem [...]” (Bernstein 1899, 362.)

41 Kautsky összegzi így Bernstein álláspontját: Kautsky 1899, 45.

42 Ha közös előfeltevéseik helytállóak volnának, akkor ighanem Bernsteinre volna érdemes hallgatni – annál is inkább, mert a szellemi fölénye (ebben a disputában) nyilvánvaló.

43 Bernstein 1989, 67.

1914-ben egy svájci könyvtár olvasótermében kijegyzeteli a filozófus néhány művét.⁴⁴ A *Filozófiai füzetek* Hegel-konspektusai természetesen nem „felbecsülhetetlen eszmei kincsek”⁴⁵ – a *Logika* túlnyomó részével Lenin sem tud megbirkózni –, de olyasvalamire vallanak, amire a fenti vita semmiképpen: Hegel iránti érdeklődésre és Hegel által keltett intellektuális izgalomra. A „nyugati marxizmus” a *Schweizerische Landesbibliothek* orosz látogatójának kölcsönző céduláival veszi kezdetét,⁴⁶ és bárhogyan is határozzuk meg e gondolkodók körét, az bizonyos, hogy Hegel intenzív tanulmányozását megkerülhetetlennek tartják; ahogyan az sem kétséges, hogy (csaknem) valamennyien aláírnák Ernst Bloch híres szavait: „Nem ismerni Hegelt – ez több mint száz éve maga a filozófiai mélységénység [...]. Ebből elég! Most már sakkozni kell végre, nem malmozni.”⁴⁷

Mármost Márkus és tanítványai ismerik Hegelt, mégsem akarnak „sakkozni” többé (talán attól sem függetlenül, hogy Lukács – akinek örökségét ugyancsak terhesnek érzik – a „saktörténelem” egyik legjobbja volt). Ez a döntés azonban arra is kihat, hogy miképpen olvassák Marxot. Most tehát ezt az összefüggést igyekszem megvilágítani.

2.2.

A kritikai gazdaságtan „transzcendentális főkérdését”⁴⁸ a szerzőhármás az alábbi lépésekben konkretizálja. 1) A közvetlen munkaidő-gazdálkodás megvalósíthatatlan: a termelés és a szükségletek nem hangolhatók össze a termékekben objektívalódó társadalmi átlagmunkaidő kiszámítása alapján, ráadásul a modell korántsem lenne vonzó alternatíva (ellentmondana Marx „alapvetőbb történetfilozófiai intenciónak”).⁴⁹ A munkaérték-elmélettel tehát szakítanunk kell. 2) A termelésirányítás „tisztán” technikai-igazgatási feladatait nem választhatjuk el a „szabadság birodalmának” „tisztán” társadalmi ügyeitől, a szép és tartalmas élet feltételeiről való közös töprengés munkájától, vagyis az eldologiasodás meghaladhatatlan társadalomontológiai tény. Így viszont mérlegelnünk kell, vajon van-e még bármi értelmük az említett „történetfilozófiai intencióknak”: „megszüntethető-e egyáltalán az elidegenedés, ha fennmarad az eldologiasodás”?⁵⁰ 3) Nem szüntethető meg sem ez, sem az – ezt kell felismernünk a harmadik lépésben. Az általános és partikuláris

44 A berni *Schweizerische Nationalbibliothek* (1914-ben *Schweizerische Landesbibliothek*) irattárában megőrzött hatvan kölcsönző cédula – és persze a *Filozófiai füzetek* – tanúsága szerint Lenin olvasta a *Nagy logikát*, a *Kis logikát*, a filozófiatörténeti és a történetfilozófiai előadásokat is. Lásd a könyvtár 2017-es kiállítását (Mangold 2017), továbbá Arndt 2011.

45 Mint ahogy az összkiadás 29. kötetének szerkesztői írják az előszóban: LÖM 29, VI.

46 Ehhez lásd Kevin B. Anderson monográfiáját: Anderson 2022. Persze valamivel szerencsésebb volna, ha a „nyugati marxizmus” helyett a „hegeliánus marxizmus” kifejezést használná.

47 Bloch 1969, 483.

48 Bence – Kis – Márkus 1992, 303.

49 Bence – Kis – Márkus 1992, 296.

50 Bence – Kis – Márkus 1992, 306.

érdekek közvetlen egybeesése illúzió, „a sajátos különérdekeket kifejlesztő apparátusban”⁵¹ elkerülhetetlenül erőre kapnak az elidegenedési tendenciák. Ebből azonban nem az következik, hogy a politikai gazdaságtan marx kritikája mindenestül kudarcra ítélt és kilátástalan vállalkozás, csupán a „transzcendentális főkérdést” kell gondosan újrafogalmazni. Mindezek után tehát arra keressük a választ, hogy vajon elképzelhető-e olyan intézményi és normatív keretrendszer (beleértve e komplexum intézményesített önreflexióját is), amely kellő egyéni és közösségi-társadalmi mozgásteret biztosít az eldologiasodási és elidegenedési formák kibontakozása elleni hatékony – ám nyugvópontra sohasem jutó – küzdelemnek.⁵² Ha elképzelhető, akkor a kritikai gazdaságtannak, legalábbis az „erős” marx program valamilyen „gyenge” változatának (egy nem pejoratív értelemben vett „kritikai kritikának”) van még jövője – állapítják meg a szerzők.

Most nem ismertetem az *Überhaupt* válaszjavaslatát; számomra fontosabb az idáig vezető út, jelesen az utolsó szakaszán felmerülő dilemma.

Láttuk, hogy a „kritikai kritika” döntés elé állít: vagy ragaszkodunk Marx „történetfilozófiai intencióihoz”, és megválunk a munkaérték-elméleti ballaszttól, vagy megbont-hatatlan egységnek nyilvánítjuk az „egész” *Tőkét*, és ezzel eljártsszuk a marx ambíciók racionalizálásának, a célkitűzések aktualizálásának esélyét, azaz veszni hagyunk mindent. Ha mármost e két lehetőség közül kell választanunk, akkor aligha fogunk ingadozni. Hiszen bizonyára senki nincs, aki a munkaérték-elmélet obskúrus hagyományának ápolását még az eldologiasodás elleni harcnál is lényegesebbnek tartja.

Itt azonban mégis érdemes elidőzni kissé. Gondoljuk meg (ha első pillantásra álkérdésnek tűnik is): vajon mit jelent az eldologiasodás, ha kiragadjuk munkaérték-elméleti kontextusából? Avagy másként: ha az eldologiasodás valóban jelent valamit, nem éppen e kulcsfogalom alapján kellene-e értelmeznünk a marx kategóriákat? Az *Überhaupt* szerzői más úton járnak: úgyszólván lineárisan olvassák *A tőkét*, és úgy ítélik meg, hogy Marx „átlátszó logikai műfogásokkal” szövi a fogalmi hálóját.⁵³ Nézzük meg, léteznek-e más interpretációk.

A *tőke* eldologiasodásfogalmának precíz elemzésére itt nincs módunk. Ehhez tisztáz-nunk kellene a *Sache* és a *Ding*, a *Versachlichung* és a *Verdinglichung* közötti különbségeket;⁵⁴ fontolóra kellene vennünk, hogy e kifejezések az eldologiasodás folyamatának más-más szakaszára utalnak-e, és ha igen, mennyire konzekvensen használja őket Marx.⁵⁵ Ezekkel a részletekkel azonban most nem foglalkozom. Igaz lehet, hogy a *Versachlichung*

51 Bence – Kis – Márkus 1992, 334.

52 Bence – Kis – Márkus 1992, 334.

53 Bence – Kis – Márkus 1992, 163.

54 A *Verdinglichung* kifejezéssel ritkábban találkozunk Marxnál, de ugyancsak előfordul; pl. *A tőke* III. kötetének egyik legismertebb szöveg helyén egyazon bekezdésen belül mindkét szó szerepel (MEW 25, 838; magyarul „eldologiasodás”/„eldologiasulás”: MEM 25, 782).

55 Ehhez jó támpont lehet Tomonaga Tairako tanulmánya (Tairako 2017). A szerző szerint Marx szóhasználatát messzemenően következtetes.

a gazdasági viszonyok „misztifikációjának” első fázisa csupán (amelyben az emberek társadalmi viszonyai dolgok [*Sachen*] társadalmi viszonyának mutatkoznak), a *Verdinglichung* pedig egy későbbi mozzanatot jelöl (tudniillik hogy a dologi viszonyok végül a dolgok [*Dinge*] „természeti” tulajdonságaiként jelennek meg a tudatban).⁵⁶ De vizsgálódásunk szempontjából ez kevésbé fontos: itt elegendő a felcserélődések alapidinamikájára koncentrálnunk, ezt pedig könnyen megvilágíthatjuk filológiai aprómunka nélkül is. Most csak egyetlen jól ismert mondatot idézek – elsősorban ezt az állítást kell megértenünk:

az áruforma az emberek számára saját munkájuk társadalmi jellegét úgy tükrözi vissza, mint maguknak a munkatermékeknek tárgyi jellegét [...], ennél fogva a termelőknek az összmunkához való társadalmi viszonyát is úgy, mint tárgyaknak rajtuk kívül létező társadalmi viszonyát.⁵⁷

Csupán a legszükségesebbekre szorítkozva: a felcserélődés, „a dolgok megszemélyesülése és a személyek eldologiasodása”⁵⁸ a társadalmi munkamegosztás konkrét történelmi formájából, az árutermelő munka „sajátságos társadalmi jellegéből”⁵⁹ ered. Abból, hogy ha a munkatermék áru – azaz olyan használati érték, amely az árutermelő számára nem az –, akkor csak magában az árucserében, tehát a termelési folyamat levezénylése *után* igazolódhat (ha igazolódik), hogy az előállítására fordított munkaidő nem volt hiábavaló: hogy valamilyen társadalmi szükségletet elégitett ki, így beilleszkedett a gazdasági reprodukciót előmozdító tevékenységek sokaságának – „az önkény e nyüzsgésének”⁶⁰ – a piacon *post festum* megvalósuló szisztematikus összefüggésébe.

Emeljük ki: csak az árucseré, azaz a „dolgok” (a „pénzdolog”) mozgása jelezheti vissza, hogy a legkülönbébb árutömegekben „megtestesülő” munkaidő társadalmilag szükséges volt-e; tehát a „dolgok” mozgása szabályozza a társadalmi összmunka mennyiségének az egyes ágazatok közti „pillanatnyi” elosztási arányait is. Éppen a munkavégzés e közvetett társadalmi szintézise – avagy a társadalmi összefüggésből való közvetlen kioldódása⁶¹ – az „*differentia specifica*” amely „a munka világának” csakis a tőkés alakzatára jellemző, és amelynek következményeit (tudniillik hogy az emberek társadalmi viszonyai „dolgok viszonyának fantasztikus formáját öltik”) Marx az eldologiasodás fogalmával írja le.⁶² E műszó voltaképpen értelme csak ebből a – gazdasági reprodukció teljes folyamatát

56 Tairako 2017, 4.

57 MEM 23, 75.

58 Ebben a megfogalmazásban lásd pl.: MEM 23, 112; KTFE 133; MEM 48, 30.

59 MEM 23, 75.

60 JF 214 (189. §).

61 Vagy „kizökkensége”, „kizökkentsége” – ha a marxi *Verrücktheit* (MEW 23, 90) szó mélyére akarunk hallani (amelyet a magyar változatban Rudas és Nagy – nem helytelenül, de talán nem is a legjobb megoldást választva – egyszerűen „megkergülttségnek” fordít – MEM 23, 75).

62 MEM 23, 75.

átfogó – látószögből tárulhat fel (olyan pozícióból tehát, amelyet Lukács megalapozottan nevezhet „a totalitás módszertani nézőpontjának”,⁶³ jóllehet a *Történelem és osztálytudat* „totalitásszemlélete” természetesen nem egyszerűen Marxé, amint hogy a lukácsi eldologiasodásfogalom is sokkal emfatikusabb és „csillámlóbb”, mint *A tőkében* szórványosan előforduló *Versachlichung/Verdinglichung*). Ebből a látószögből pedig – *pace Überhaupt* – az absztrakt munka marxi kategóriája „mai szemmel nézve” sem tűnik „elemi logikai hibák” produktumának.⁶⁴

S ezzel fontos kérdéshez érkeztünk. Az *Überhaupt* egész gondolatmenetében jelentős szerepet játszik egy véleményem szerint elszett, nem a legkörültekintőbben meghozott értelmzői döntés. A szerzők – Böhm-Bawerk érveitől meggyőzve⁶⁵ – habozás nélkül megállapítják, hogy az absztrakt munka amolyan „tudományelőtti”⁶⁶ *Unbegriff*, és miután kihúzzák a kritikai gazdaságtan szótárából, a továbbiakban már csak a („dialektikus hókuszpókuskosztól”⁶⁷ megtisztított) „társadalmilag szükséges munkaidő” fogalmára fókuszálnak⁶⁸ (akárcsak Bernstein). A Marx által megoldandó feladat így már semmiben sem mutat túl a korabeli gazdaságtudomány horizontján, ám ezen nem kell meglepődnünk, hiszen Márkus és tanítványai szerint éppen ez a lényeg: tudniillik hogy a feladat meg sem fogalmazódhatott volna, ha Marx nem saját kora előítéleteinek foglya. Így azonban

szinte kapóra jött [neki] a 18–19. századi értékelméletek [...] kérdésfeltevése: ha a csere egyenlővé teszi az árukat, akkor magukban az árukban kell legyen valami, aminek egyenlő mennyiségei a csereértékek egyenlőségét implikálják. Ha – mint a klasszikus politikai gazdaságtan állítja – a csereértékek egyenlőségei csupán „megjelenési formái” a munkaráfordítások egyenlőségének, akkor miért volna lehetetlen közvetlenül abban számolni, amit az árak csak közvetve fejtenek ki?⁶⁹

Amint látjuk, az *Überhaupt* szerzői tehát úgy olvassák *A tőkét*, mintha tanítása szerint a „puszta” munkaidő, nem pedig az absztrakt munka volna az érték szubsztanciája. Ez

63 TO 81. Másutt – a *Történelem és osztálytudat* kapcsán – kifejtettem, hogy a „totalitásszemlélet” (Hegelnél, Marxnál és Lukácsnál) nem más (nem több), mint a (gazdasági-társadalmi) reprodukció mozgásformájának fogalmi megragadása: legáltalánosabb szinten annak belátása, hogy a reprodukciót előmozdító tevékenységek kölcsönösen előfeltételezik és kiegészítik egymást (Forczek 2023a, Forczek 2023b). Szó sincs arról, hogy episztemológiailag kiváltságos pozíció feltételező többlettudás volna; a totalitásszemlélet nem „irracionalis” filozoféma.

64 Bence – Kis – Márkus 1992, 89, 162.

65 Böhm-Bawerk 1896, főleg 159–61.

66 Bence – Kis – Márkus 1992, 89.

67 Böhm-Bawerk 1896, 161.

68 Helyesebben már azt megelőzően is: valójában a szerzők eleve értelmetlennek, szóra sem érdemesnek tekintik az absztrakt munka fogalmát; csak ezzel magyarázható, hogy az elmélet e „sarkalatos pontjának” (Bence – Kis – Márkus 1992, 163) elemzésére mindössze pár bekezdést szánnak, és a Böhm-Bawerk tanulmánya nyomán kibontakozó (akkor már hetvenéves) diszkusszió sem érdekli őket.

69 Bence – Kis – Márkus 1992, 89.

ugyan nyilvánvalóan ellentmond annak, amit Marx mindjárt a mű legelején leszögez, ám (vélt vagy valós) összhangban van egy seregnyi más szöveghellyel; és ha az elvont munka fogalmához vezető bizonyítási eljárás menthetetlenül hibás – amint bírálói vélik –, akkor e szakaszokkal valóban nincs mit kezdeni: a „kritikai kritika” figyelmen kívül hagyhatja őket.

Csakhoggy az absztrakt munkáról szóló okfejtés *nem* bizonyítási eljárás,⁷⁰ sőt, Marx joggal hangsúlyozza másutt, hogy ilyesmire nincs is szükség.⁷¹ Amikor tehát Böhm-Bawerk a „bizonyítási eljárás” logikai fiaszkóit sorolja, akkor (találói itt éppen Hegelt idézni) „egészen másról beszél, mint amiről szó van”.⁷² Mert nem arról van szó, hogy Marx a különféle áruk „közös lényegét” keresi, és végül rábukkan a bennük – avagy „kísérteties tárgyiasságukban” – rejlő elvont emberi munkára. Ellenkezőleg: Marx nem keres semmit, csupán leír. Ha ugyanis az árubirtokosok a csere aktusában összemérhetővé és egyenlővé teszik a máskülönben összemérhetetlen termékeiket (márpedig ezt csinálják), ezzel egyenlővé teszik a különféle munkafolyamatokat is, amelyeknek objektivációiként e termékek létrejöttek; *magában a cserében* tehát (nem előtte és nem attól függetlenül) a mégoly különböző tevékenységek ténylegesen egyenlő – *ennyiben* elvont emberi – munkára redukálódnak.

Hogy az árunak értéke van, azaz más áruk csereértékeként vonatkoznak rá, ez éppen azt jelenti, hogy a „benne foglalt” különös munka *post festum* absztrakt munkának *bizonyult*: egyenlőnek mindazokkal a különös „magánmunkákkal”, amelyeket az árucseré már beillesztett társadalmi összefüggésükbe.⁷³ Az árunak cserevonatkozásain „kívül” nincs értéke, és főképpen meghatározott értéke nincs.⁷⁴ Csak annyiban érték, amennyiben a cserében – a cserét közvetítő pénz formájában – eltűnik minden más árutól való különbsége, vagyis különbség nélküli emberi munka objektivációjának számít. Azaz nem Marx absztrahál a „különöstől”. Ellenkezőleg: az absztrakció („úgyszólván a tudat háta mögött”)⁷⁵ a társadalmi cserefolyamatban *de facto* végbemegy, akár reflektálnak rá, akár nem.⁷⁶

70 Az *Überhaupt* egyértelműen annak veszi, lásd pl. Bence – Kis – Márkus 1992, 164.

71 MEM 32, 540.

72 *Kis logika*, 157 (88. §).

73 Hogy csupán egyetlen kulcsmondatot idézzek *A töke* első kötetének Marx által előkészített és ellenőrzött francia kiadása alapján, amely mondat azután az Engels szerkesztette kanonizált változatból kimaradt: „A különböző konkrét magánmunkák redukciója egyenlő emberi munka absztraktumára csupán a csere által megy végbe, amely a különböző munkák termékeit ténylegesen egyenlővé teszi egymással.” (MEGA II.6, 41.)

74 Vagy Hegel nyelven szólva: csereviszonyain kívül csupán *an sich*, azaz „fogalma szerint” érték; *für sich*, azaz „önmagá számára” nem az. Mit jelent ez? Az értéknek ki kell fejeződnie csereértékében, máskülönben sehol sincs, „megfoghatatlan” (MEM 23, 52). Ha csereértékében azzá vált, ami (tudniillik értéké), azaz e másokban „egyesült” önmagával, és önmagára vonatkozik benne: csak akkor érték – éppen az így létesülő önvonatkozás miatt – „önmagá számára” is, lásd *Kis logika*, 166 (95. §).

75 SzF 55.

76 Ehhez lásd mindenekelőtt Isaak Rubin ’20-as években született, majd – Sztálin általi „kiátkozása” és kivégzése után – hosszabb időre feledésbe merült műveit (Rubin 1973, 131–58; Rubin 1975, 7–53). Ahogy

A cserefolyamat persze sohasem automatikus. Hogy elkel-e az áru, ez értelemszerűen az adott árufajta iránti társadalmi kereslet terjedelmétől függ. Csupán a tényleges ágazati keresletnek megfelelő árutömegről mondható el, hogy a termelésére fordított munkamennyiség a gazdasági reprodukció folyamatában konstitutív, társadalmilag szükséges, azaz más – ugyancsak a piac intézményrendszerében társadalmiasult – tevékenységekkel egyenlőnek minősülő, absztrakt emberi munka *volt*.⁷⁷

Érdemes nyomatékosítani, hogy a társadalmilag szükséges munkaidő *absztrakt*, és fordítva: csakis az absztrakt munka társadalmilag szükséges.⁷⁸ Az *Überhaupt* eljárásával ellentétben e fogalmakat nem választhatjuk el egymástól. Ugyanarra utalnak: a termelés társadalmi terjedelmének a fizetőképes társadalmi szükségletekkel megegyező hányadára, amelyben az árukként kölcsönösen egymásra vonatkoztatott termékek (pregnans értelemben véve *totalis*) társadalmi cseréje a teljesen különböző speciális munkatevékenységeket egyenlő emberi munkává absztrahálja.

Márpedig ha így van, akkor az egyes ágazatokra eső társadalmilag szükséges munkaidőt nem csak azért lehetetlen kiszámolni, mert – amiképpen az *Überhaupt* szerzői vélik – Marx szerint a kalkuláció „még” (tudniillik tőkés termelési viszonyok között) strukturális akadályokba ütközik,⁷⁹ amelyeket azonban a szabadon társult és tervszerűen gazdálkodó termelők közössége majd elhárít. Nem a termelési viszonyokból fakadó strukturális akadályokról van szó, hanem sokkal inkább arról, hogy Marx egészen *más* konceptuális síkon építkezik a kérdéses fogalmakkal, mint az *Überhaupt*. Olyan síkon, amelyen föl sem merülhet a munkaidő-kalkuláció problémája, hiszen a társadalmilag szükséges munkaidő (hadd ismételjem meg) *nem* empirikus kategória. Absztrakt munkamennyiséget jelent: az árucserében, a pénzben, „a tőketamorfózisok összefonódásában” a társadalmi összmunka tényezőinek, a gazdasági totalitás mozzanatainak bizonyuló – így *post festum* „társadalmi értelmüket” elnyerő⁸⁰ – tevékenységek „objektív egyenlővé tételét [jelent], melyet a társadalmi folyamat erőszakosan visz véghez a nem-egyenlő munkák között”.⁸¹

Anselm Jappe írja (Jappe 2005, 68): „Csaknem minden szerző, aki 1970 után az érték marxi fogalmával foglalkozott, lényegi elemeket kölcsönzött Rubin argumentációjából, és gyakran többet köszönhet neki, mint amennyit elárul arról.” Lásd még Michael Heinrich (jelentős és a teljes diskurzusról áttekintést adó) könyvének vonatkozó szakaszát: Heinrich 2006, 208–14.

77 Ez csupán *A tőke* harmadik kötetében válik igazán világossá: MEM 25, 177–80, 604, 608–09.

78 Heinrich 2006, 219.

79 Strukturális akadályokba, tudniillik mert a kereslet és a kínálat valójában sohasem fedik egymást, és mert a fizetőképes szükségletek „mennyiségi meghatározottsága nagyon rugalmas és ingadozó” (MEM 25, 181), így nem fixálható a kereslettel arányos árutömegben „megtestesülő” munkamennyiség sem (pótlólagos forgalmi költségekkel – azaz pótlólagos munkaráfordítással – élenkíthető a kereslet; ellenben a megtérülési idő növekedése a forgalmi és a termelési ciklusban egyaránt járulékos többletköltségekkel – ugyancsak pótlólagos munkaráfordítással – jár stb. – lásd MEM 24, 120–40); továbbá mert „a látszólagos virágzás, vagyis a teljes foglalkoztatottság periódusai nem mindig esnek egybe a szabályszerű kereslet periódusaival” (MEM 25, 124) – az ilyen periódusok vezetnek a túltermelési válságokhoz.

80 MEM 24, 107, 287.

81 MEM 13, 39.

Ennél árnyaltabb definícióra itt nincs szükség, így nem kell elmélyednünk abban a '70-es évek elején megélénkülő, majd csaknem áttekinthetetlenül szövevényessé váló diskurzusban, amelyet főképpen a *Neue Marx-Lektüre* első generációja (Backhaus és Reichelt munkássága) inspirált, és amelyre az *Überhaupt* alkotói már nem figyelhettek föl.⁸² Itt csak az értelmezés kereteit kellett rögzítenünk – és most már összefoglalhatjuk, mire jutottunk.

Bencével, Kissel és Márkussal egyetérthetünk abban, hogy a marxi munkaérték-elméletet valóban nem lehet „operacionalizálni”. Ám az említett diskurzus fő vonalainak ismeretében úgy tűnik: ez nem azért lehetetlen, mert *A tőke* szerzője megspórolta magának „a feladat világos végiggondolását” (ez az *Überhaupt* konklúziója).⁸³ Sokkal inkább azért, mert a munka társadalmi megosztásának sajátosan kapitalista megvalósulási módjára összpontosító marxi elemzés fogalmi dimenziójában egyáltalán nem értelmezhető az elmélet operacionalizálásának feladata, és ez Marx számára nem is létezik.

E fogalmi dimenzió alapvető kategóriái a társadalom közvetett, a piacon realizálódó gazdasági egységének kizárólag a kapitalizmusra jellemző formáját (formameghatározottságait) fejezik ki – egy folyton tovatűnő és létrejövő egységet, amely „van és ugyanakkor nincs” –,⁸⁴ ezért e kategóriák nem lehetnek „transzhisztórikus” fogalmak: az „értéknek” és „szubsztanciájának” (a társadalmilag szükséges munkaidő *absztrakt* tartamának) nincs helye egy nem kapitalista gazdaságtan kritikai topikájában.

Persze számos szövegszakaszt idézhetnénk, amelyben Marx is „historizálja” *A tőke* kategóriáit. Csakhogy jó okunk van arra – és e jó okot a *mainstream* „akadémiai marxológia” elmúlt ötven éve szolgáltatja –,⁸⁵ hogy ezeket a historizáló passzusokat (a premonetáris értékelméletek szintjére visszaeső, kétes gondolat kísérletekkel egyetemben)⁸⁶ bizonyos módszertani tisztázatlanság számlájára írjuk (ahogy előrebocsátottam: Marx ingadozik a politikai gazdaságtan klasszikus paradigmájának *korrekciója* és radikális *kritikája* között), és ne tévesszük szem elől, hogy a radikális kritika fogalmi logikája összebékíthetetlen a transzhisztórikus olvasatokkal.

Ha pedig így van, akkor állapítsuk meg: nem Marx az, aki „szoros logikai összefüggést” létesít „a kapitalizmus kritikai gazdaságtana és a szocialista gazdaság elmélete között”, hanem inkább az az Engels befolyása alatt kibontakozó – *A tőke* fogalomképzésének dial-

82 S ha elmerülnénk a diskurzusban, alighanem bele is vesznénk. Az érték, az absztrakt munka és a társadalmilag szükséges munkaidő marxi fogalmainak értelmezésében – ahogy már utaltam rá – számomra Helmut Brentel (1989) és Michael Heinrich (2006, 2021) művei mértékadóak; fontosnak tartom azonban azt a recenziót is, amelyet a Backhaus–Reichelt-szerzőpáros írt (1995) a *Wissenschaft vom Wert* első, 1991-es kiadásáról, s amely több ponton érintkezik a *Wertkritik* „műhelyében” megfogalmazott (szerintem amúgy sokszor nem tárgyyszerű) kritikai megfigyelésekkel, lásd pl.: Trenkle 2000, Kurz 2012.

83 Bence – Kis – Márkus 1992, 163.

84 Backhaus – Reichelt 1995, 77.

85 Erről részletes áttekintést nyújt Ingo Elbe nagy haszonnal forgatható monográfiája (Elbe 2010); a konkrét témánkat illetően lásd 184–282.

86 Ilyen gondolat kísérletnek köszönhető például az elhíresült „transzformációs probléma”.

ektikus jellegére kevésbé érzékeny – marxista tradíció, amelybe a páratlanul következetes *Überhaupt* is belesimul. A szerzőhármás szerint „*A tőke* egész érvrendszere, valamennyi részelmélete és általános kritikai tanulsága” azon az előföltevésen nyugszik, hogy a szocialista gazdaságban tisztán érvényesül majd a munkaérték-elmélet, így lehetségessé válik a közvetlen munkaidő-kalkuláció.⁸⁷ Ez az állítás (és az *Überhaupt* egész érvrendszere és általános kritikai tanulsága) viszont az érték kategória hagyományos, ám korántsem kizárólagos értelmezésén nyugszik – ez az interpretáció pedig a *Neue Marx-Lektüre* álláspontja szerint téves.

A tőke kifejtésmódjának belső logikájából adódóan (amely – óvatosan fogalmazva – Hegel hatására vall, ha nem is gyökeresen hegelianus)⁸⁸ csak a munka társadalmi *totalitásának* módszertani nézőpontjából derülhet fény a kategoriális háló elemeinek jelenlésére (nem „közvetlenül”, a kifejezések felbukkanásának „pillanatában”). Csak ebből a nézőpontból tárulhat fel, hogy az érték a munka társadalmasodásának specifikusan kapitalista formája, és hogy Marx nem a szocialista gazdaság modelljét magyarázza az értékelméletével, hanem az eldologiasodás *quid pro quóját*: azt, hogy „a magánmunkák társadalmi vonatkozásai [...] személyek dologi viszonyainak és a dolgok társadalmi viszonyainak” mutatkoznak.⁸⁹

S ezzel visszatértünk e tanulmány kiinduló problémafelvetéséhez. A Marxban rejlő Hegel – és a Hegelben rejlő Marx⁹⁰ – rekonstruálására irányuló vizsgálódások eddig is ellentmondásos eredményekkel jártak, és számos kérdésben vélhetően ezután sem születik konszenzus. Azt azonban senki sem vitatja, hogy *A tőke* második kiadásának utószavában olvasható vallomás – „imitt-amott még [Hegel] sajtáságos kifejezésmódjával is kacérkodtam”⁹¹ – egészen félrevezető, ugyanis a mester és tanítvány kapcsolata sokkal bonyolultabb a kacérkodásnál. Az *Überhaupt* szerzői talán túl gyorsan fejtik meg e bensőséges viszony „titkát”, így azzal már nem vesződnek, ami kevésbé titokzatos: *A tőke* első fejezete, illetve a hegeli logika közötti „módszertani-strukturális” hasonlóság elemzésével.⁹² Márpedig számot kell vetnünk a kifejtés spekulatív-dialektikus „stílusának” érveléslogikai következményeivel, máskülönben bizonyítási eljárásokra és empirikus kategóriákra bukkanunk ott, ahol nincsenek.

Lehetséges kritikai gazdaságtan a hegeli örökség nélkül – az *Überhaupt* lenyűgöző példa erre. Ez azonban nem helyettesíti, és nem is helyesbíti a politikai gazdaságtan marxi kritikáját, és azt sem világíthatja meg, hogyan lehetséges ez utóbbi.

87 Bence – Kis – Márkus 1992, 207.

88 Ennek a kérdésnek ugyancsak hatalmas irodalma van; itt csupán egyetlen alpművet említek: Göhler 1980.

89 MEM 23, 75–76.

90 Itt csupán két egészen friss szövegre hivatkozom: a Marxban rejlő Hegelhez lásd Andreas Arndt legújabb könyvét (Arndt 2023b), amelynek a címe is ez (*Hegel in Marx*); a Hegelben rejlő Marxhoz pedig lásd Arndt megelőző kötetének egyik tanulmányát (Arndt 2023a, 95–104).

91 MEM 23, 20.

92 Erről hasznos áttekintést nyújt Behrens – Hafner 1993.

E kérdés megválaszolásához olyasvalamit kell belátnunk, ami a *Neue Marx-Lektüre* és a *Wertkritik* hagyományegyüttesében úgyszólván közhelynek tekinthető: jelesül hogy „Marx sohasem bizonygatta a munkaidő-kalkuláció realitását – amely ugyanakkor Engels szubjektivisztikus-historicista interpretációjának magvát alkotta”.⁹³ Ez egyszerűs mind azt is jelenti, hogy *A tőké*től hiába várjuk „a szocialista gazdaság egyértelmű és legáltalánosabb vonásaiban teljesen világos elméleti jellemzését”.⁹⁴ Csakhogy az efféle elvárások eleve indokolatlanok voltak: Marx – mint jól tudjuk – kifejezetten kitért előlük.

Ha pedig ezzel kapcsolatban hiányérzetünk támadna, ismét a szélesebb kontextust érdemes felidézni: nem egy olyan kritika született már a politikai gazdaságtan bírálata előtt is, amely „csak negatív hasznót hajt”, s amelyet az a meggyőződés éltet, „hogy semmi nem árt annyira tudásunk gyarapításának, mint az a mohó kívánság, hogy mindig előre ismerjük a vállalkozás hozamát”.⁹⁵ A *Neue Marx-Lektüre* ebbe a kritikai hagyományba sorolja *A tőké*t – és ez biztosan nem válik utóbbi kárára.

Bibliográfia

- Anderson, Kevin B. 2022. *Lenin, Hegel, and Western Marxism: A Critical Study*. Leiden – Boston: Brill. DOI: <https://doi.org/10.1163/9789004471610>
- Arndt, Andreas. 2011. „Lenin liest Hegel.” In *Hegel in der neueren Philosophie*, szerk. Thomas Wyrwich, 275–90. Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- Arndt, Andreas. 2023a. *Die Sache der Logik. Begriff und Realität bei Hegel*. Hamburg: Felix Meiner. DOI: <https://doi.org/10.28937/978-3-7873-4376-8>
- Arndt, Andreas. 2023b. *Hegel in Marx. Studien zur dialektischen Kritik und zur Theorie der Befreiung*. Berlin: Dietz.
- Backhaus, Hans-Georg – Helmut Reichelt. 1995. „Wie ist der Wertbegriff in der Ökonomie zu konzipieren. Zu Michael Heinrich: »Die Wissenschaft vom Wert«.” In *Jahresbände der Beiträge zur Marx-Engels-Forschung. Neue Folge: Engels' Druckfassung versus Marx' Manuskripte zum III. Buch des "Kapital"*, 60–94. Hamburg: Argument.
- Behrens, Diethard – Kornelia Hafner. 1991. „Auf der Suche nach dem »wahren Sozialismus«. Von der Kritik des Proudhonismus über die russische Modernisierungsdiktatur zum realsozialistischen Etikettenschwindel.” In *Marxistischer Anti-Leninismus*, szerk. Anton Pannekoek et al., 205–31. Freiburg i. Br.: Ça ira-Verlag.
- Behrens, Diethard – Kornelia Hafner. 1993. „Totalität und Kritik.” In *Gesellschaft und Erkenntnis. Zur materialistischen Erkenntnis- und Ökonomiekritik*, szerk. Diethard Behrens, 89–128. Freiburg: Ça ira-Verlag.

93 Brentel 1989, 147.

94 Bence – Kis – Márkus 1992, 207.

95 TÉK 69 (B 25); TÉK 259 (A 237 / B 296).

- Bence György. 1967. „Moses Hess a filozófiatörténetben I–II.” *Magyar Filozófiai Szemle* 11/1: 35–86; 11/2: 247–73.
- Bence György – Kis János – Márkus György. 1992. *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* Budapest: T-Twins Kiadó – Lukács Archivum.
- Bernstein, Eduard. 1899. „Dialektik und Entwicklung. Antwort auf Kautskys Artikel »Bernstein und die Dialektik«.” *Die Neue Zeit* 17/37: 327–35; 17/38: 353–63.
- Bernstein, Eduard. 1989. *A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai*. Ford. Réthelyi Károlyné. Budapest: Kossuth.
- Bernstein, Eduard – Karl Kautsky. 2003. *Eduard Bernsteins Briefwechsel mit Karl Kautsky (1895–1905)*, szerk. Till Schelz-Brandenburg. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Bloch, Ernst. 1969. *Philosophische Aufsätze zur objektiven Phantasie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Böhm-Bawerk, Eugen von. 1896. „Zum Abschluß des Marxschen Systems.” In *Staatswissenschaftliche Arbeiten. Festgaben für Karl Knies*, szerk. Otto von Boenigk, 85–205. Berlin: Verlag von O. Haering.
- Brentel, Helmut. 1989. *Soziale Form und ökonomisches Objekt. Studien zum Gegenstands- und Methodenverständnis der Kritik der politischen Ökonomie*. Wiesbaden: Springer Fachmedien. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-663-11397-3>
- Elbe, Ingo. 2010. *Marx im Westen. Die neue Marx-Lektüre in der Bundesrepublik seit 1965*. Berlin: Akademie Verlag. DOI: <https://doi.org/10.1524/9783050061214>
- Euchner, Walter – Alfred Schmidt, szerk. 1968. *Kritik der politischen Ökonomie heute. 100 Jahre „Kapital“. Referate und Diskussionen vom Frankfurter Colloquium im September 1967*. Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt. [FC]
- Forczek, Ákos. 2023a. „A totalitás fogalma a Történelem és osztálytudatban.” *Magyar Filozófiai Szemle* 67/1: 138–55.
- Forczek, Ákos. 2023b. „»Rendszer és történelem egységpontján«: A Történelem és osztálytudat módszerfogalmáról.” *Replika* 34/3: 43–57.
- Göhler, Gerhard. 1980. *Die Reduktion der Dialektik durch Marx. Strukturveränderungen der dialektischen Entwicklung in der Kritik der politischen Ökonomie*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Hegel, Georg W. F. 1979. *A szellem fenomenológiája*. Ford. Szemere Samu. Budapest: Akadémiai Kiadó. [SzF]
- Hegel, Georg W. F. 1979. *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. Első rész: A logika*. Ford. Szemere Samu. Budapest: Akadémiai Kiadó. [Kis logika]
- Hegel, Georg W. F. 1983. *A jogfilozófia alapvonalai*. Ford. Szemere Samu. Budapest: Akadémiai Kiadó. [JF]
- Jappe, Anselm. 2005. *Die Abenteuer der Ware. Für eine neue Wertkritik*. Münster: Unrast-Verlag.
- Reichelt, Helmut. 1970. *Zur logischen Struktur des Kapitalbegriffs bei Karl Marx*. Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt.
- Heinrich, Michael. 2006. *Die Wissenschaft vom Wert. Die Marxsche Kritik der politischen Ökonomie zwischen wissenschaftlicher Revolution und klassischer Tradition*. Münster: Verlag Westfälisches Dampfboot.

- Heinrich, Michael. 2021. *Wie das Marxsche „Kapital“ lesen? Leseanleitung und Kommentar zum Anfang des „Kapital“*, I–II. Stuttgart: Schmetterling Verlag.
- Kant, Immanuel. 2009. *A tiszta ész kritikája*. Ford. Kis János – Papp Zoltán. Budapest: Atlantisz. [TÉK]
- Kautsky, Karl. 1899. „Bernstein und die Dialektik.” *Die Neue Zeit* 17/28: 36–50.
- Kurz, Robert. 2012. *Geld ohne Wert. Grundrisse zu einer Transformation der Kritik der politischen Ökonomie*. Berlin: Horlemann.
- Lenin, Vlagyimir I. 1964–79. *Lenin összes művei*. 2. kiadás. Budapest: Kossuth. [LÖM/kötetszám/oldalszám]
- Lukács György. 2023. *Történelem és osztálytudat*. Ford. Berényi Gábor et al. Budapest: Gondolat. [TO]
- Mangold, Hannes, kur. 2017. „Was Lenin las. Der Revolutionär in der Landesbibliothek.” *A Schweizerische Nationalbibliothek kiállítása* (2017.06.26.–08.26.). [<https://www.nb.admin.ch/snl/de/home/ausstellungen-va/ausstellungen-past/lenin.html>] (2024.03.01.)
- Márkus György. 2017. *Kultúra, tudomány, társadalom. A kultúra modern eszméje*. Ford. Bálint Boldizsár Péter et al. Budapest: Atlantisz.
- Marx, Karl – Friedrich Engels. 1957–1988. *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. Budapest: Kossuth. [MEM/kötetszám/oldalszám]
- Marx, Karl – Friedrich Engels. 1956–2018. *Werke*. Berlin: Dietz. [MEW/kötetszám/oldalszám] / Marx, Karl – Friedrich Engels. *Gesamtausgabe (MEGA)*. 1975–. Berlin – Amsterdam: Dietz – Internationalen Marx-Engels-Stiftung. [MEGA]
- Marx, Karl. 1888. *A közvetlen termelési folyamat eredményei. A tőke kiadatlan hatodik fejezete*. Ford. Glavina Zsuzsa – Lissauer Zoltán. Budapest: Kossuth. [KTFE]
- Reichelt, Helmut. 1996. „Warum hat Marx seine dialektische Methode versteckt?” *In Jahresbände der Beiträge zur Marx-Engels-Forschung. Neue Folge 1996: Geschichte und materialistische Geschichtstheorie bei Marx*, 73–110. Hamburg: Argument.
- Rubin, Isaak I. 1973. *Essays on Marx's Theory of Value*. Ford. Miloš Samardžija – Fredy Perlman. Montréal – NewYork: Black Rose Books.
- Rubin, Isaak I. 1975. „Abstrakte Arbeit und Wert im Marxschen System.” *In Dialektik der Kategorien. Debatte in der UdSSR (1927–1929). Interpretationen zum „Kapital“* 5., 7–53. Ford. Eva Mayer – Peter Gerlinghoff. Westberlin: Verlag für das Studium der Arbeiterbewegung.
- Schitlowsky, Chaim. 1895–1896. „Beiträge zur Geschichte und Kritik des Marxismus I–II.” *Deutsche Worte. Monatshefte* 15: 193–211; 16: 337–72.
- Schitlowsky, Chajm [Chaim]. 1900. „Die sogenannte Krise innerhalb des Marxismus.” *Sozialistische Monatshefte* 4/8: 465–70.
- Schweigmann-Greve, Kay. 2015. „Chaim Zhitlowsky (1865–1943) und seine Auseinandersetzung mit dem Marxismus.” *Jahrbuch für Forschungen zur Geschichte der Arbeiterbewegung* 14/1: 86–112.
- Szilágyi Botond. 2023. „Kritikai politikai gazdaságtan vagy a politikai gazdaságtan kritikája?” *Elpis* 16/2: 99–111. DOI: <https://doi.org/10.54310/Elpis.2023.2.8>

- Tairako, Tomonaga. 2017. „Versachlichung and Verdinglichung: Basic Categories of Marx's Theory of Reification and their Logical Construction.” *Hitotsubashi Journal of Social Studies* 48/1: 1–26.
- Trenkle, Norbert. 2000. „Im bürgerlichen Himmel der Zirkulation. Ein Paar Anmerkungen zu Michael Heinrichs Wert- und Arbeitsbegriff.” *Streifzüge* 5/3: 23–27.